

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: müstəqillik tariximizin uca zirvəsi

Anar İSGƏNDƏROV,

tarix elmləri doktoru, professor

Hər bir qaranlıq gecənin günəşli bir səhəri olur. Azərbaycan xalqının tarixində bu qaranlıq gecə 1918-ci ilin mart soyqırımı, bu günəşli səhər isə 1918-ci ilin 28 mayıdır. 28 May müstəqilliyimizin tarixində ən uca zirvədir! Bu, birmənalı belədir. Riyaziyyatçılar buna aksioma deyirlər.

Müstəqillik heç də bütün xalqlara nəsib olmur. Dünyanın bir sıra xalqlarının tarixində belə zirvələr mövcuddur. Anadolu türkləri üçün 29 oktyabr, fransızlar üçün Bastiliyanın alındığı, almanlar üçün Almaniyanın birləşdirildiyi gün, amerikalılar üçün 4 iyul ən böyük tarixi hadisədir. Allah-Təala belə bir xoşbəxt günü bizim xalqımıza da nəsib etmişdir. Bu xoşbəxt tarixin başlanğıcı 1918-ci il mayın 28-idir.

23 ay fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zaman məhdudluğuna baxmayaraq aşağıdakıları edə bildi:

1918-ci il...

- Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası Tiflisdə Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə ilk iclasını keçirdi və 6 maddədən ibarət "İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul etdi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti coğrafi məfhum olan "Azərbaycan" sözünü siyasi məfhumla çevirdi. Bu vaxta qədər müxtəlif adlar altında təsbit olunan bu ərazi Azərbaycan, dövlət isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlanmağa başladı. – İyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Batumi müqaviləsi imzalandı. – İyunun 21-də Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın ilk dövlət rəmzlərini təsis edərək qəbul etdi. Qırmızı parça üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunan bayraq (Osmanlı bayrağına oxşar) qəbul edildi. Noyabrın 9-da hazırkı üçrəngli bayrağımız və səkkizguşəli ulduz qəbul edildi. – İyunun 24-də Milli hökumət Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazax şəhərinə köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. – İyunun 26-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Milli Ordusu yaradıldı. – İyunun 27-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan (türk) dili dövlət dili elan olundu. – İyunun 27-dən – iyulun 1-dək Qaraməryəm yaxınlığında Qafqaz İslam Ordusu Korqanovun rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti qüvvələrini darmadağın etdi. – İyulun 15-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları təhqiq etmək və tarixi həqiqətləri dünyaya çatdırmaq üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. – İyulun 20-də Qafqaz İslam Ordusu Şamaxını Bakı Soveti qüvvələrindən azad etdi. – İyulun 30-da Milli hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol şəhəri-Gəncə, Qaryagin – Cəbrayıl adlandırıldı. – İyulun 31-də Stepan Şaumyan başda olmaqla Bakı Soveti qüvvələri istefa verdi. – Sentyabrın 15-də Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu Bakı şəhərini Sentrokaspi qüvvələrindən azad etdi. – Sentyabrın 17-də Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Milli hökumət Bakı şəhərinə daxil oldu. Bakı Azərbaycanın paytaxtına çevrildi. – Oktyabrın 21-də Azərbaycan Xəzinə Palatası təşkil edildi. – Noyabrın 1-də Hərbi Nazirlik yaradıldı. – Noyabr ayında Azərbaycan Məhkəmə Palatası təşkil edildi. – Noyabrın 17-də general Tomson başda olmaqla ingilis qüvvələri Bakıya daxil oldu. Bakıda ingilis general qubernatorluğu yaradıldı. – Dekabrın 7-də Azərbaycan parlamenti təsis edildi. – Azərbaycan parlamentində türk-müsəlman əhalisinə 80, ermənilərə 21, ruslara 10, almanlara 1, yəhudilərə 1, gürcülərə 1, polyaklara 1 yer ayrılmışdı. Parlamentin demokratik tərkibi hətta bugünkü Avropa Şurasına da nümunə ola bilər. – Azərbaycan parlamentinin 17 ay ərzində 145 iclası keçirilmişdir. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-u qəbul olunmuşdur. – Parlamentdə 11 fraksiya fəaliyyət göstərirdi, 11 komissiya var idi. – Azərbaycanda hakimiyyət bölgüsü aparıldı: 1.Qanunverici, 2.İcraedici, Məhkəmə hakimiyyəti. – Dekabrda Azərbaycan parlamenti Bakı şəhərinin azad edilməsi zamanı şəhid olmuş türk və Azərbaycan əsgərlərinin şərəfinə Bakının ən hündür yerində abidənin ucaldılması haqqında qərar qəbul etdi. – Dekabrda milli valyuta olan Bakı bonu tədaviylə buraxıldı. – Dekabrın 28-də parlamentdə Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. – Dekabrın 28-də general Tomson Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi hökuməti tanıdığını bəyan etdi.

1919-cu il...

- Yanvar ayında Qarabağda erməni separatçılarının qanunsuz hərəkətlərinə son qoymaq üçün Qarabağ general qubernatorluğu yaradıldı. Fevralda Xosrov bəy Sultanov qubernator təyin olundu. – Fevral ayında ermənilər tərəfindən Naxçıvana edilən hücumların qarşısını almaq üçün Naxçıvan general qubernatorluğu yaradıldı. – Martın 3-də Azərbaycan Teleqraf Agentliyi yaradıldı. – Martın 21-də Əlifba islahat komissiyası

yaradıldı. Məqsəd latın əlifbasına keçməkdən ibarət idi. – Mart ayından Novruz bayramı dövlət səviyyəsində qeyd olundu. – 1919 və 1920-ci illərdə 31 Mart dövlət səviyyəsində Milli Mətbəxə Günü kimi qeyd olundu. – Mart ayında “Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı” adı altında Milli Təhlükəsizlik Xidməti yaradıldı. – İyunun 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. – İyunun 15-də Denikin təhlükəsinə qarşı Gürcüstanla hərbi pakt imzalandı. – İyunun 28-də Böyük Britaniya hökuməti ingilis ordusunun Qafqazdan çıxarılacağı haqqında Paris sülh konfransına rəsmi məlumat verdi. – İyulun 21-də parlament Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnaməni təsdiq etdi. Əsasnaməyə görə seçkilərdə qadın və kişi bərabərliyi təsbit olundu. – Avqustun 11-də parlament Azərbaycan Vətəndaşlığı Haqqında Qanun qəbul etdi. Yəni rəngindən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri qanun qarşısında bərabər elan edildi. – Avqustun 24-də Naxçıvanda ABŞ general qubernatorluğunun yaradılması barədə polkovnik V.Haskelin bəyanatı elan edildi və amerikalı polkovnik Edmund Delli bu zonaya qubernator təyin olundu. Lakin Azərbaycan hökumətinin ciddi müqaviməti və Naxçıvan əhalisinin kəskin etirazı nəticəsində amerikalılar öz niyyətlərini reallaşdırma bilmədilər. – Avqustun 20-dən sentyabrın 2-nə kimi Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı keçirildi. – Avqustun 22-də Dağlıq Qarabağ erməniləri Azərbaycan hökuməti qarşısında 26 bənddən ibarət öhdəlik götürdülər. – Avqustun 23-də qaçqın və köçkünlərlə bağlı komissiya yaradıldı. – Hökumət qaçqın düşən əhali ilə bağlı parlament və hökumət səviyyəsində 10 qərar və qanun qəbul etdi. – Avqustun 25-də ingilis qüvvələri Bakını tərk etdilər. – Avqust ayında Xəzər Hərbi Dəniz Donanması yaradıldı. – Sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti 100 nəfər azərbaycanlı tələbənin xaricə göndərilməsi haqqında qanun qəbul etdi. – Sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti “Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında” Qanun qəbul etdi. Noyabrın 1-də BDU-da dərslər başlandı. – Yayda Azərbaycan hökuməti özünün maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, Dağıstan Dağlıqlar Respublikasına 50 milyon manat həcmində yardım göstərdi. – Avqust ayında Lənkəranda qiyamçı qüvvələr darmadağın edilərək bölgədə AXC-nin hakimiyyəti bərpa olundu. – Sentyabrın 3-də Lənkəran bölgəsindəki rus hərbi qüvvələri tərkisilah edildi. – Sentyabrın 30-da Dövlət Bankı təşkil olundu. – Oktyabrda mətbuatda senzura ləğv olundu. – Noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan-Ermənistan sazişi imzalandı. – Dekabrda “İstiqlal” muzeyi açıldı. – Bakı neftini dünya bazarına çıxarmaq üçün Bakı-Batumi neft kəməri bərpa edilərək istifadəyə verildi. – İstehlakçılar Məktəbi, Hərbi Dəmiryolçular Məktəbi, Hərbi Feldşer Məktəbi və Hərbiyət Məktəbi açıldı. – Milli hökumət Gəncədə Nizami məqbərəsinin tikintisinə 500 min manat vəsait ayırdı. Amma məqbərəni tikmək üçün vaxt çatmadı.

1920-ci il...

- Yanvarın 11-də Versaldə Azərbaycan Paris Sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanındı. – Yanvarın 14-də Azərbaycanın Paris Sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması şərafiyə Təzəpir məscidində dualar oxundu. Parlamentin təntənəli iclası keçirildi, Hürriyyət meydanında Milli Ordunun rəsmi keçidi oldu. – Martın 20-də sovet Rusiyası ilə ticarət müqaviləsi imzalandı. Lakin Rusiya bu müqaviləyə riayət etmədi. – Martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İran tərəfindən de-fakto və de-yure tanındı. – Martın 20-də İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən Tehrandə səfirlik, Təbrizdə baş konsulluq, Rəştə konsulluq, Ərdəbildə, Məşhəddə vitse-konsulluq, Xoy və Əhərdə konsul agentlikləri yaradıldı. – İlin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun sayı 40 minə çatırdı. Bunun 30 mini piyada, 10 mini isə suvari idi. – Bakı-Culfa dəmir yolu inşa edilərək istifadəyə verildi. – Kür çayı üzərində körpü salındı. 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan parlamentinin sonuncu – 145-ci iclası axşam saat 20:45-də başladı və 23:25-dək davam etdi. Parlament səs çoxluğu ilə 7 şərtlə hakimiyyətin kommunistlərə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

1920-ci ilin bolşevik işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə aşağıdakıları həyata keçirməyə imkan vermədi: – Bakı neftini dünya bazarına tam gücü ilə çıxara bilmədi. 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan beynəlxalq neft kəməri bunu reallaşdırdı. – Azərbaycan ali hərbi məktəb açma bilmədi. Müstəqilliyimizin yenidən bərpasından sonra çoxlu sayda ali hərbi məktəblər açıldı. – Azərbaycan Konstitusiyasını qəbul edə bilmədi. 1995-ci ilin noyabrında müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi. – Parlament seçkilərini keçirə bilmədi – 1995-ci ilin noyabrında parlament seçkiləri keçirildi. – Ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçidi təmin edə bilmədi. 1991-ci ildə latın qrafikalı əlifbaya keçildi. – Aqrar məsələni, yəni torpaq məsələsini həll edə bilmədi. 1996-cı ildə aqrar məsələ həll olundu. – Qafqaz İslam Ordusunun şərafiyə abidə qoya bilmədi. 2000-ci ildə Şəhidlər Xiyabanında bu əzəmətli abidənin açılışı oldu.

- Ermənistan və sovet Rusiyasının günahı üzündən onlarla qonşuluq münasibətlərini qura bilmədi. Bu gün də Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində onunla qonşuluq münasibətlərini qurmaq mümkün olmadı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tarixində AXC-nin rolundan danışarkən demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət

göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdırma bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da güsləndirmiş oldu”.